

Михайло Сікорський – засновник Переяславської археологічної школи

У статті розглянуто внесок Михайла Івановича Сікорського у формування переяславської археологічної школи.

Ключові слова: М.І. Сікорський, Переяславщина, археологічні дослідження, археологічні пам'ятки, археологічна школа.

Переяславщина – один з найдавніших регіонів Середньої Наддніпрянщини, важливий центр формування українського етносу, з яким пов'язана перша згадка назви «Україна», – справедливо вважається також і надзвичайно багатоманітною на археологічні пам'ятки. Однак, до певного часу, а саме до 50–60-х рр. ХХ ст., ця беззаперечна нині істина майже не була підтверджена власне самими археологічними пам'ятками. Адже на той час не було виявлено жодної відомої за літописами пам'ятки монументальної культової архітектури Переяслава (результати скарбошукацьких робіт О. Аненкова 1840 р. та план виявлених ним залишків Михайлівського собору стали відомі лише у 80-х рр. ХХ ст.) [1]. Лише випадково виявлені у 1888 р. залишки невеликої давньоруської каплиці з плінфи були досліджені професором Київської духовної академії П. Лашкар'євим і архітектором В. Ніколаєвим та музеєфіковані у підвалі новозбудованої церкви Успіння Пресвятої Богородиці [2].

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. кілька відомих дослідників (Д.Я. Самоквасов, М.Ю. Бранденбург, В.М. Щербаківський) активно досліджували переяславські міські кургани некрополі. Однак результати цих важливих робіт були введені до наукового обігу у неповній мірі та зі значною затримкою. Матеріали досліджень Д.Я. Самоквасова 1877 р. на Переяславщині вийшли друком через три десятиліття після розкопок у дуже стислому вигляді [3], й тому М.Ю. Бранденбург, який працював тут у 1888 р., нічого про них не знав. Відзначивши наявність на некрополях Переяслава розкопаних раніше курганів, М.Ю. Бранденбург у журналі розкопок вказав: «... кем-то лет 20 назад уже производились... раскопки (приезжали из Киева), но результаты неизвестны» [4]. Матеріали ж розкопок цього дослідника були опубліковані взагалі після його смерті, у тому ж році, що й матеріали досліджень Д.Я. Самоквасова.

У 1914 р. археологічні розкопки курганного некрополя у Переяславі проводив В.М. Щербаківський. У зв'язку з початком Першої світової війни, Лютневою революцією 1917 р. й громадянською війною та еміграцією до Чехословаччини, він зміг лише через кілька років опублікувати у стислому вигляді зовсім маленьку частку матеріалів своїх досліджень [5]. Щоденники ж його розкопок, розкидані частинами по архівних установах кількох країн, були оприлюднені аж на початку ХХІ ст. [6].

Широкі розкопки, які проводились на території Переяслава у 1945 р. відомим московським дослідником Б.О. Рибаківим – у майбутньому академіком та директором Інституту археології АН СРСР, також не дали сподіваних результатів, що дало йому змогу заявити про неперспективність досліджень давньоруських нащадків у цьому місті [7].

Лише у 1949 р. ленінградський дослідник, археолог-архітектор проф. М.К. Каргер розпочав дослідження на території Переяслава, виявивши залишки Михайлівського собору ХІ ст. [8]. Під час розкопок, що проводились експедиціями під загальним керівництвом М.К. Каргера протягом 1949–1956 (з перервами) років, досліджувались численні архітектурні об'єкти давньоруського Переяслава – залишки пам'яток його монументальної культової архітектури. Активну участь у цих дослідженнях з моменту приїзду до Переяслава приймав і молодий директор Переяславського історичного музею Михайло Сікорський та його нечисленні підлеглі.

На жаль, за існуючою у той час у середовищі московських та ленінградських науковців традицією, у наукових публікаціях М.К. Каргера не відображено внесок М.І. Сікорського у виявлення та дослідження археологічних пам'яток. М.І. Сікорський першим повідомляв М.К. Каргера про виявлені ним залишки давньоруських архітектурних об'єктів, чи про випадково знайдені

мешканцями міста під час земляних робіт археологічні пам'ятки. Саме завдяки його спостережливості було зафіксовано наявність плінфи та інших будівельних матеріалів давньоруського часу на місці зруйнованої дерев'яної Спаської (Преображенської) церкви. М.І. Сікорський повідомив про це М.К. Каргера, який здійснив на цьому місці розвідкове шурфування, у результаті чого було підтверджено здогад про наявність тут залишків давньоруського храму. Проведені улітку 1953 р. дослідження перевершили усі сподівання. Розкопаний храм виявився залишками одноапсидної церкви-усипальні другої половини XI ст. У присвяченій цим дослідженням публікації М.К. Каргер зазначив: «Нашу увагу вже давно привертав досить високий земляний горб, розташований в городі приватновласницької садиби на розі вулиць Карла Лібкнехта та Спаської, відомий в місті під ім'ям «кургана» [9].

Це ж саме стосується ще одного храму, виявленого на території «окольного міста» Переяс-

лава у 1953 році. Мова йде про так званий Воскресенський собор XII ст., випадково виявлений під час земляних робіт. У публікації М.К. Каргер вказав: «Земляні роботи були своєчасно припинені і про знахідку повідомлено в Академію наук УРСР та Академію архітектури УРСР» [10]. Про те, що це було зроблено М.І. Сікорським він чомусь не зазначив. Залишки цього тринавового шестистовпного храму також дослідила експедиція під керівництвом М.К. Каргера, активну участь у якій брали співробітники Переяславського історичного музею на чолі з М.І. Сікорським.

Цікаво, що київські археологи В.К. Гончаров та Є.В. Махно, які у 1952 та 1954 рр. проводили розкопки могильника черняхівської культури поблизу Переяслава, у примітках до своєї публікації у журналі «Археологія» вказали, що до складу експедиції, крім В.К. Гончарова, «входили наукові співробітники Переяслав-Хмельницького музею М.І. Сікорський, Є.С. Нестеровська і фотограф П.Т. Шепель» [11].

На початку 60-х рр. XX ст. відбувся практично повний перехід справи дослідження археологічних пам'яток Переяславщини у руки вітчизняних фахівців. Якщо до цього археологічні розкопки на Переяславщині здійснювали переважно експедиції (часто об'єднані) під керівництвом науковців з Москви та Ленінграду, то з початку 1960-х рр. цим, як правило, займалися експедиції під керівництвом дослідників з Києва та Переяслава-Хмельницького. Науковці, що працювали у цей час, зробили величезний внесок у справу археологічного вивчення цього регіону. Особливу увагу ними було приділено давньоруським пам'яткам, найбільші комплексні експедиції у даний період працювали на пам'ятках монументальної культової архітектури давньоруського Переяслава.

М.І. Сікорський та Р.О. Юра.
м. Переяслав-Хмельницький, 1962 р.

В.К. Гончаров,
М.І. Сікорський
(другий та третій
справа), учасники
розкопок
Переяславського
могильника
черняхівської
культури.
м. Переяслав-
Хмельницький,
1954 р.

Слід відзначити, що з кінця 50-х – початку 60-х рр. XX ст. М.І. Сікорський став постійним автором і співавтором численних публікацій з археологічної тематики, у яких він оприлюднював матеріали археологічних досліджень на території Переяславщини, часто у співавторстві з такими вченими як Ю.С. Асєєв, Є.В. Махно, А.П. Савчук, В.О. Харламов, Р.О. Юра. Разом з М.І. Сікорським всі ці дослідники зробили значний і неоціненний внесок у вивчення археологічних старожитностей Переяславщини. Саме вони започаткували низку важливих напрямків у археологічному дослідженні різноманітних пам'яток цього регіону. Це стосується не тільки розкопок на території Переяслава, але й планомірного цілеспрямованого обстеження заплави р. Дніпро, яка з кінця 50-х рр. готувалась до затоплення Канівським водосховищем, розкопок курганів, розвідок різночасових археологічних пам'яток у долині р. Трубіж та центральній Переяславщині.

У науковому архіві Інституту археології НАН України зберігаються листи й телеграми М.І. Сікорського, надіслані у зв'язку з виявленням ним чергової пам'ятки чи іншими справами. Наприклад, телеграма Р.О. Юрі: «Знайшли фундаменти завтра чекаємо обов'язково. Сікорський» [12], або звернення на ім'я директора Інституту Археології АН УРСР С.М. Бібікова з клопотаннями про консультації з різних проблем реконструкції археологічних об'єктів, досліджених на Переяславщині: «Переяслав-Хмельницький історичний музей просить Вас дати дозвіл на видачу решти матеріалів розкопок тов. Гончарова і Махно на території міста Переяслава-Хмельницького. Крім цього, просимо виділити 3 великих амфори для археологічного відділу музею у павільйоні XI ст.

Директор М. Сікорський» [13].

«В 1965 р. вашим Інститутом на території м. Переяслава-Хмельницького проводилися розкопки землянки часів Київської Русі. Нами перенесена частина землянки і зроблена повністю її реконструкція. Музей просить Вас надати нам допомогу в оформленні внутрішньої обстановки землянки XI ст.

Директор музею Сікорський» [14].

Широкого розмаху археологічні дослідження на Переяславщині набули, починаючи з середини 70-х рр. XX ст. Це пов'язано з низкою причин найвагомішою з яких є формування місцевого колективу науковців, що стало можливим завдяки підтримці з боку фахівців Інституту археології АН України. Співпраця колективу працівників Переяслав-Хмельницького історичного

музею з досвідченими київськими археологами Є.В. Махно, А.П. Савчуком, Т.Г. Мовшено дозволила створити у 1979 р. відділ археології (у складі реформованого історико-культурного заповідника). Створення відділу стало закономірним результатом багаторічних археологічних досліджень, формування висококваліфікованого колективу наукових працівників. У різний час у цьому відділі під керівництвом Г.М. Бузян працювали Є.В. Махно, А.П. Савчук, Т.Г. Мовша, В.М. Ричка, В.І. Слюсар, М.Т. Товкайло, Н.М. Чернікова, М.Ф. Хоменко, Т.В. Прядкіна, І.В. Кузьміцька, В.М. Панченко, О.В. та О.В. Колибенки, М.М. Буйлук. У кінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст. відбулося формування переяславської археологічної школи, характерною ознакою якої є застосування суцільних археологічних розвідок на території Лівобережної Київщини (історичної Переяславщини) з метою створення максимально повної карти археологічних пам'яток регіону. Діяльність школи М.І. Сікорського, що особливо яскраво проявилась у наступному десятилітті, засвідчила утворення автономного центру археологічних досліджень, фахівці якого здійснювали розкопки пам'яток у різних регіонах України (Лівобережна та Правобережна Київщина, Середня Наддністрянщина, Південний Буг). Серед досліджених представниками переяславської археологічної школи унікальних пам'яток України слід виділити перш за все черняхівський могильник Соснова, що розкопувався експедиціями ПХДІКЗ під керівництвом Є.В. Махно протягом дев'яти років (1978-1986), давньоруський курганний могильник Сомкова Долина на Переяславщині (Г.М. Бузян), трипільські поселення Косенівка та Коломийщина (Т.Г. Мовша, Г.М. Бузян), багатошарова пам'ятка Гард на Південному Бузі (М.Т. Товкайло).

Із середини 90-х рр. XX ст. новий археологічний осередок було організовано на базі лабораторії археологічних досліджень (з 2010 р. – імені М.І. Сікорського) при кафедрі історії та культури України Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди. Викладачі, аспіранти та студенти-історики беруть участь у роботі експедицій університету, заповідника «Переяслав» та Інституту археології НАН України. Продовжуючи традиції попереднього періоду, переяславські археологи у складі постійно діючої археологічної експедиції ПХДІКЗ у співпраці з викладачами, аспірантами та студентами Переяслав-Хмельницького педінституту (педуніверситету) імені Григорія

Сковороди, займалися охоронно-рятивними розкопками на території міста і його околиць, проводили суцільні розвідки археологічних пам'яток на території Переяслав-Хмельницького і Яготинського районів. Результати своїх польових робіт вони публікували переважно у щорічнику «Археологічні дослідження в Україні» («Археологічні відкриття в Україні»), а також у збірниках наукових праць «Наукові записки з української історії», «Переяславський літопис», «Переяславіка». Усі археологічні дослідження були виконані силами переяславських археологів. Роботи концентрувалися в історичній частині Переяслава-Хмельницького – на території давньоруського дитинця та «окольного» міста Переяслава. У результаті розкопок отримано нові дані про історичну топографію давньоруського і ранньомодерного Переяслава, а також велику колекцію речових знахідок (кераміку, вироби із заліза, бронзи, скла, кістки) із культурних нашарувань та закритих комплексів. На околиці Переяслава-Хмельницького розвідками й розкопками досліджувалася територія передгородь в ур. Луг, Оболонь, Марченкові Луки [15].

Паралельно з розкопками у місті, силами експедиції ПХДІКЗ та університету проводилися розвідки нових пам'яток на території центральної і східної Переяславщини. Вони уособлювали собою заключний етап розвідкових пошуків, який був розпочатий ще у другій половині 80-х рр. ХХ ст. Цілеспрямовані пошуки дали більше півсотні нових пам'яток широкого хронологічного діапазону – від енеоліту до ХVІІІ ст.

Одним із перспективних напрямків діяльності переяславських археологів та краєзнавців було обстеження стану археологічних пам'яток, а також проведення рятивних розкопок по всій зоні розмиву борової тераси Канівським водосховищем, у яку входить Переяслав-Хмельницький, частково Бориспільський і Канівський райони. З 1979 по 1982 рр. роботи в зоні розмиву проводив співробітник ПХДІКЗ А.П. Савчук. Після понад десятилітньої перерви, пошукові роботи археологічних експедицій ПХДІКЗ відновилися. Тепер вони пов'язувалися з науковою діяльністю М.В. Роздобудька та краєзнавця О.С. Якименка. Ці роботи на узбережжі Канівського водосховища важко переоцінити. Дослідження чисельних закритих комплексів у поєднанні з підйомним матеріалом стало основою для створення хронологічної шкали давньої історії Переяславщини і розуміння перебігу зміни однієї групи пам'яток іншою на території Середньої Наддніпрянщини.

Завдяки активній співпраці археологів запорізького та науковців Переяслав-Хмельницького педуніверситету протягом двох минулих десятиліть було проведено значну кількість наукових археологічних конференцій, семінарів та круглих столів, опубліковано велику кількість статей, присвячених археологічним пам'яткам регіону, у першу чергу в спеціалізованому фаховому збірнику наукових праць – «Наукових записках з української історії».

Підсумком співпраці двох колективів дослідників, археологів, істориків та краєзнавців став вихід друком колективних монографій: «Переяслав у віках» та «Нариси з історії давнього Переяслава», а також монографій «Єрковці. Історія села Переяславського краю» та «Православні храми Переяславщини» [16]. Різко зросла кількість публікацій, присвячених археологічним пам'яткам регіону, в першу чергу – за рахунок наукового доробку місцевих дослідників.

Отже, завдяки науковому та організаторському таланту М.І. Сікорського у Переяславі-Хмельницькому було сформовано регіональну археологічну школу, біля витоків якої стояли відомі фахівці Інституту археології АН України Є.В. Махно, А.П. Савчук, Т.Г. Мовша. За період діяльності переяславської археологічної школи її представниками здійснено значну кількість археологічних досліджень у різних регіонах України (у першу чергу – на Переяславщині), виявлено низку різночасових археологічних пам'яток, підготовлено близько 200 наукових звітів про археологічні дослідження та опубліковано понад 500 друкованих праць з археології. Активними діячами та вихованцями переяславської археологічної школи є 7 кандидатів історичних наук, 1 доктор історичних наук, 2 заслужених працівника культури, велика група науковців з величезним досвідом польових археологічних досліджень.

Археологічні пам'ятки Переяславщини усіх періодів та епох, досліджені протягом ХІХ – початку ХХІ ст., увійшли до скарбниці вітчизняної науки важливою складовою частиною. Матеріали цих досліджень якісно вплинули на процес розвитку археологічної науки в Україні, значно змінивши існуючі уявлення та концепції.

Провідною проблематикою археологічних досліджень Переяславщини у ХІХ – на початку ХХІ ст. була і залишається давньоруська історія Переяслава, що визначається існуванням унікальної археологічної пам'ятки – культурних нашарувань давньоруського літописного міста Переяславль Руський – одного з провідних центрів

Русі. Археологічне вивчення цієї пам'ятки, що розпочалося ще у 40-х рр. XIX ст., щорічно приносить нові, надзвичайно важливі результати. Вагомість цих результатів засвідчують численні публікації археологічних матеріалів Переяславщини, здійснені вітчизняними дослідниками (у тому числі й представниками переяславської археологічної школи) у закордонних виданнях та колективних монографіях (Москва, Санкт-Петербург, Рязань, Воронеж).

Разом з тим, наявність на території регіону численних археологічних об'єктів інших епох вимагає від дослідників спрямування їх наукових інтересів також і на пам'ятки інших культурно-хро-

нологічних періодів: кам'яного віку (Семенівка), трипільської культури (Лукаші, Крутуха-Жолоб, Циблі-Узвіз), енеоліту-бронзи (заплавно-боровна зона узбережжя р. Дніпро), черняхівської культури (Соснова, Лецьки), численні (понад 100) давньоруські пам'ятки Переяславщини, матеріали пізньосередньовічного часу.

Розвиток вітчизняної археологічної науки, археологічної думки значною мірою залежить від процесу досліджень археологічних пам'яток Переяславщини як одного з найкраще вивчених регіонів України. Останньому ж, у значній мірі, ми маємо завдячувати саме Михайлу Івановичу Сікорському.

Джерела та література

1. Коринный Н.Н. Переяславская земля, X – первая половина XIII века / Н.Н. Коринный. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 7.
2. Лашкарев П.А. Церковно-археологические очерки, исследования и рефераты / П.А. Лашкарев. – К., 1898. – 240 с.
3. Самоквасов Д.Я. Могила Русской земли / Д.Я. Самоквасов. – М., 1908. – 271 с.
4. Бранденбург Н.Е. Журнал раскопок Н.Е. Бранденбурга 1888–1902 гг. / Н.Е. Бранденбург. – СПб., 1908. – С. 146–148, 156–160.
5. Провідник по археологічному відділу Полтавського Народного Музея (з коротким описом передісторичного життя на Полтавщині). – Полтава, 1919. – С. 15–16.
6. Павленко С.В. Дослідження В.М. Щербаківським давньоруських курганних могильників Переяслава у 1914 році / С.В. Павленко // Наукові записки з української історії. – Тернопіль: Астон, 2007. – Вип. 19. – С. 62–75.
7. Рибаків Б.О. Розкопки в Переяславі-Хмельницькому в 1945 р. / Б.О. Рибаків // АП УРСР. – 1949. – Т. 1. – С. 21–25.
8. Каргер М.К. Памятники переяславского зодчества XI–XII вв. в свете археологических исследований / М.К. Каргер // СА. – 1951. – Т. 15. – С. 44–63.
9. Каргер М.К. Розкопки в Переяславі-Хмельницькому у 1952–1953 рр. / М.К. Каргер // Археологія. – 1954. – Вип. 9. – С. 9.
10. Там само. – С. 20.
11. Гончаров В.К. Могильник черняхівського типу біля Переяслава-Хмельницького / В.К. Гончаров, Є.В. Махно // Археологія. – К., 1957. – Т. 11. – С. 127.
12. НА ІА НАНУ, ф. 22, спр.35, арк. 27.
13. Там само, ф. 22, спр.35, арк. 8.
14. Там само, ф. 22, спр.35, арк. 9.
15. Колибенко О.В. Археологічні дослідження Переяслава-Хмельницького педагогічного університету (1993–2005 рр.) / О.В. Колибенко, О.В. Колибенко // Наукові записки з української історії. – Тернопіль: Астон. – 2007. – Вип. 19. – С. 89–102.
16. Набок Л.М. Єрковці. Історія села Переяславського краю / Л.М. Набок, В.В. Батрак, Г.М. Бузян. – К.: Футарі Принт, 2005. – 182 с.; Набок Л.М. Православні храми Переяславщини: історія, дослідження, сучасність / Л.М. Набок, О.В. Колибенко. – К.: ВД “Від А до Я”, 2007. – 176 с.; Переяслав у віках. – К.: Світ успіху, 2007. – 423 с.; Бузян Г.М. Нариси з історії давнього Переяслава (до 1100-ліття першої літописної згадки) / Г.М. Бузян, Л.М. Набок, М.В. Роздобудько, Д.А. Тетеря. – К.: Міленіум, 2007. – 264 с.

Александр Юрченко, Александр Колибенко

Михаил Сикорский – основатель переяславской археологической школы

В статье рассмотрен вклад Михаила Ивановича Сикорского в формирование переяславской археологической школы.

Ключевые слова: М.И. Сикорский, Переяславщина, археологические исследования, археологические памятники, археологическая школа.

Olexandr Yurchenko, Olexandr Kolybenko

Mykhaylo Sikorsky – founder archaeological School of Pereyaslav

The article describes the contribution of Mykhaylo Sikorsky in the formation archaeological School of Pereyaslav.

Key words: M.I. Sikorsky, Pereyaslav region, archaeological research, archaeological sites, archaeological school.